

דף שבועי

בס"ד

פרשת וילך, תשפ"ג, מספר 1489

האם "תשובה" היא מצווה?

מיכאל אברהם

וכבר הבטיחה תורה שסוף ישראל לעשות תשובה בסוף גלותן ומיד הן נגאלין שנאמר: 'וְהָיָה כִּי יָבֹאוּ עֲלֶיךָ כָּל הַדְּבָרִים וְגו' וְשָׁבַת עַד ה' אֶ-לֶהֱיֶךָ וְשָׁב ה' אֶ-לֶהֱיֶךָ' (דב' ל:א-ג) וגו'.

לדעתו, הפסוק הזה הוא הבטחה של הקב"ה שסוף ישראל לעשות תשובה, ונראה שאין כאן מצוות עשה.² ואכן, כשנעיין בדבריו שהובאו לעיל ניווכח שהמצווה היא להתוודות כאשר שבים. מה טיבה של מצווה שמוגדרת כך? בפשטות נראה שמדובר במצוות עשה מותנית; אם אנחנו שבים יש להתוודות, שכן זו הדרך הנכונה לעשות תשובה, אבל אין מצווה על עשיית תשובה כשלעצמה. דבר דומה לזה הוא מצוות עשה של ברכת המזון: אין חובה הלכתית לאכול, אבל אם אכלת יש מצוות עשה לברך. כך גם באשר למצוות ציצית: אין חובה ללבוש בגד של ארבע כנפות, אבל אם לובשים בגד כזה יש חובה להטיל בו ציצית.³ באנלוגיה אלינו, אין חובה לעשות תשובה, אבל אם שבים יש חובה להתוודות.

במבט נוסף נראה שבכל זאת יש הבדל בין התשובה לבין הדוגמאות הללו. אדם שאכל ולא בירך ביטל עשה. מצבו גרוע יותר ממי שלא אכל

שבת שובה מזמנת לנו הזדמנות לעיין בטיבה המיוחד של מצוות תשובה.

הרמב"ם פותח את הלכות תשובה בהלכה שמגדירה את המושג "תשובה":

כל מצוות שבתורה בין עשה בין לא תעשה אם עבר אדם על אחת מהן בין בזדון בין בשגגה, כשיעשה תשובה וישוב מחטאו חייב להתוודות לפני האל-ל ברוך הוא שנאמר "איש או אשה כי יעשו" וגו' "והתוודו את חטאתם אשר עשו" זה וידוי דברים, וידוי זה מצוות עשה. כיצד מתודין? אומר: אנא השם חטאתי עויתי פשעתי לפניך ועשיתי כך וכך והרי נחמתי ובושתי במעשי ולעולם איני חוזר לדבר זה.

התשובה היא הדרך שלנו לנקות את חטאינו, וכחלק ממנה יש להתוודות בפנינו. יש לציין שרס"ג קבע שיש ארבעה חלקים להליך התשובה: עזיבת החטא, חרטה, קבלה להבא וידוי בפה, אבל ברמב"ם כאן מופיע רק הווידוי.

מדברי הרמב"ם הללו משתמע שמדובר במצוות עשה. ואכן, הרמב"ן בפירושו לספר דברים קובע כי ישנה מצווה לעשות תשובה, והיא נלמדת מהפסוק: "ושבת עד ה' א-להיך" (ל:יא).¹ לעומתו, הרמב"ם בהלכות תשובה (ז, ה) מסביר את הפסוק הזה אחרת:

² בלשון הרמב"ן ניתן לראות שגם הוא מסכים לכך, אלא שלדעתו יש כאן גם מצוות עשה. אך מסתימת לשון הרמב"ם נראה שהוא אינו רואה כאן מצווה כלל. להלן נראה זאת בהתבטאויות נוספות שלו.

³ בניגוד לבלבול רווח, אלו אינן מה שמכונה בז'רגון ההלכתי 'מצוות קיומיות'. במצווה קיומית אין מצב של ביטול עשה. אפשר לקיים את המצווה הזאת אך אם לא קיים לא קרה כלום. אי אפשר לבטלה. לעומת זאת, במקרים שהובאו כאן ישנו מצב שבו העשה התבטל והאדם עבר עבירת ביטול עשה. לכן כיניתי את המצוות הללו 'מצוות מותנות' ולא 'מצוות קיומיות'.

* הרב ד"ר מיכאל אברהם, המכון הגבוה לתורה באוניברסיטת בר-אילן ובית המדרש לדוקטורנטיות במדרשה.

¹ וכן הוא בחיי אדם, ובשערי תשובה לר"י בכמה מקומות (שם הוא כותב שלקראת יוה"כ יש מצווה נוספת מקרא ד'לפני ה' תטהרו', וי' טז:ל).

או מסברה, או שהתקבלו במסורת שבעל פה (הלכה למשה מסיני), אינן נכללות במניינו. אם כן, יכולות להיות חובות מדאורייתא שאינן מוזכרות ב"ספר המצוות". המסקנה היא, שהעובדה שמצווה כלשהי אינה מופיעה בספר זה אינה אומרת בהכרח שזו אינה חובה מן התורה.⁶

כפי שראינו למעלה, לפי הרמב"ם הפסוק "וְשָׁבַת עַד ה' אֶ-לֶהֱיָךְ" (דב' ל:ב) הוא הבטחה ואינו ציווי. לכן נראה, כאמור, שלפיו אין בתורה ציווי על התשובה, ולפיכך אין פלא שבמניין המצוות שלו אין מצוות עשה לעשות תשובה. ראינו שב"יד החזקה" הרמב"ם כותב שיש חובה לעשות תשובה, ונראה שזוהי חובה גמורה (המצווה היא לשוב ולהתוודות), אלא שמקורה הוא מסברה ולא מציווי מפורש בתורה. ב"יד החזקה" הרמב"ם מביא את כל החובות ההלכתיות שלנו, בין אלו שמן התורה, בין מדרשה, ובין מדרבנן או מכוח מנהג, ולכן שם מופיעה גם החובה לעשות תשובה.

ההנחה של ההסבר שהצעתי היא שיש חובה לעשות תשובה, למרות שאין בכך מצוות עשה, מפני שהיא מבוססת על סברה ולא על ציווי בפסוק. מהי אותה סברה? בתורה מופיע עצם קיומו של הליך התשובה, כלומר העובדה שישנו ערוץ שהקב"ה יצר עבורנו כדי לשוב אליו ולכפר על חטאינו. מכאן מתבקשת המסקנה שעלינו להשתמש בו לכפר על חטאינו. זהו כנראה הבסיס לחובה לעשות תשובה.

רבנו יונה, בתחילת "שערי תשובה", עומד על עצם קיומה של אפשרות כזו:

מן הטובות אשר היטיב השם יתברך עם ברואיו, כי הכין להם הדרך לעלות מתוך פחת מעשיהם ולנוס מפח פשעיהם, לחשוך נפשם מני שחת ולהשיב מעליהם אפו.

מתוך כך הוא מסיק:

ודע, כי החוטא כאשר יתאחר לשוב מחטאתו יכבד עליו מאד ענשו בכל יום, כי הוא יודע כי יצא הקצף עליו ויש לו

⁶ איסור חצי שיעור, שלהלכה נפסק שאסור מן התורה, הידור מצווה ועוד אינם מופיעים כמצוות מנויות. וכך גם כל ההלכות שישודן בדרשות מפני שאין עליהן ציווי מפורש בתורה.

כלל. אדם שלבש בגד של ארבע כנפות ולא הטיל בו ציצית ביטל עשה, ומצבו גרוע יותר ממי שכלל לא לבש בגד כזה. מה דינו של אדם שעשה תשובה ולא התוודה? לא סביר לטעון, שאדם שלא עשה תשובה נהג בסדר (שהרי אין חובה לעשות תשובה), אבל אם עשה תשובה ולא התוודה נזקפת לחובתו ביטול מצוות עשה, ומצבו גרוע ממי שלא עשה תשובה כלל. לכן נראה שהווידי אינו חובה חיובית (שאי קיומה הוא עבירת ביטול עשה) ואפילו לא חובה מותנית, אלא הגדרה של הדרך הנכונה לעשות תשובה.⁴ מי שרוצה לעשות תשובה צריך להתוודות. אם לא התוודה – תשובתו אינה מלאה, אבל אין כאן ביטול מצוות עשה. בכל אופן ברור שלפי הרמב"ם אין חובה לעשות תשובה.

המנחת חינוך (מצווה שסד) ועוד אחרונים כבר הצביעו על סתירה לכאורה בדברי הרמב"ם בנקודה זו. מחד, ב"ספר המצוות" (מצווה עג) הרמב"ם כותב: "היא שציוונו להתוודות על החטאים והעוונות שחטאנו לפני הא-ל יתעלה ולאמר אותם עם התשובה".

אין כאן ציווי לעשות תשובה. עניין הווידי מוזכר כאן רק כהגדרה של הליך התשובה, כפי שראינו בדבריו לעיל. לעומת זאת, במניין המצוות שלפני הלכות תשובה הרמב"ם כותב כך: "מצוות עשה אחת, והוא שישוב החוטא מחטאו לפני ה' ויתוודה". כאן התשובה מוצגת כמצוות עשה שיש בה שני מרכיבים: לעשות תשובה ולהתוודות.⁵ מכאן עולה שלפי הרמב"ם יש מצווה לעשות תשובה, וזאת בסתירה לדבריו ב"ספר המצוות". בביאור שיטת הרמב"ם נאמרו כיוונים שונים, אך רובם ככולם אינם מעלים ארוכה לסתירה זו. אציע כאן כיוון שמסתמך על הבנת תפקידו של "ספר המצוות" והבנת עניינה של התשובה.

כפי שעולה מעיון ב"ד השורשים שהרמב"ם מקדים ל"ספר המצוות", הוא מכניס למניינו אך ורק מצוות שיש עליהן ציווי מפורש בתורה. מצוות שנלמדות מדרשה (ראו שם בשורש השני)

⁴ יש ברמב"ם מצוות הגדרתיות נוספות. ראו למשל בעשין צה-צו בספר המצוות שלו, שם הוא עצמו עומד על הנקודה הזאת.

⁵ יש דוגמאות רבות למצוות שכוללות כמה פרטים. לדוגמה, מצוות ארבעה מינים, או מצוות ציצית (תכלת ולבן). ראו על כך בשורש יא לרמב"ם.

מעניין שהרמב"ם בהלכותיו הולך גם הוא בעקבות הבנתו את רצון התורה וכוונתה. בהלכות תשובה הוא כמעט שאינו מביא הלכות. חלק ניכר מהלכות תשובה מוקדש לתיאור תהליך התשובה ולפיוטים בשבחה ומעלתה (ראו שם פ"ז ה"ד-ו, ועוד). בנוסף, שני פרקים (ה-ו) מוקדשים לדיון בבחירה חופשית, מה שכמובן עומד בבסיס האפשרות והחובה לעשות תשובה. הפרקים האחרונים שם עוסקים בשכר ועונש, בעבודה מאהבה ומראה ולשמה וכדומה. בקבצי ההלכות האחרים של הרמב"ם לא נמצא את סוג הכתיבה הזו (למעט בסיומים שבהם הרמב"ם נזקק לעיתים לרעיונות מחשבתיים).

מסתבר שמכיוון שאין חובה הלכתית פורמלית לעשות תשובה, אבל התורה מצפה מאיתנו לעשות זאת מסברתנו, הרמב"ם מקדיש כאן מאמץ לשכנע אותנו לעשות תשובה. הוא מסביר את מעלתה וחשיבותה כדי להניע אותנו לעשות זאת, ואינו מסתפק בציוויים ובהלכות. בהלכות ברכת המזון הוא אינו נוקט בדרך זו, שהרי שם הרמב"ם יכול להסתפק באמירה שמדובר במצוות עשה, שמי שמבטלה חייב עונש על ביטול עשה. אין שם צורך להיזקק לממדים הרעיוניים של המצווה ולשכנע אותנו לקיים אותה.

בשולי דבריי אעיר, כי היעדר ציוויים על חובות הלכתיות נובע בדרך כלל מכך שמדובר בחובות שאינן מספיק חשובות כדי להיכלל בהלכה דאורייתא (הן מתחת לרף המינימלי המחייב). אך כאן פגשנו חובות שהיעדר הציווי עליהן נובע דווקא מחמת רוב החשיבות והיסודיות שלהן. במצוות שהן יסודות בעבודת ה', התורה מקפידה דווקא לא לצוות אותנו, כדי שנעשה זאת מתוך איתערותא דלתתא, כלומר ביוזמתנו שלנו ולא מתוך מחויבות לציווי.

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:
<http://www1.biu.ac.il/parasha2>
 כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
 ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.
 הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן
 יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון
 עורכת לשון: רחל הכהן שיף

מנוס לנוס שמה, והמנוס הוא התשובה, והוא עומד במרדו והנו ברעתו, ובידו לצאת מתוך ההפכה, ולא יגור מפני האף והחמה, על כן רעתו רבה. ואמרו רבותינו זכרונם לברכה על הענין הזה (ילק"ש איוב תתקו): משל לכת של לסטים שחבשם המלך בבית האסורים, וחתרו מחתרת, פרצו ויעבורו ונשאר אחד מהם. בא שר בית הסוהר וראה מחתרת חתורה והאיש ההוא עודנו עצור, ויך אותו במטהו. אמר לו: קשה יום! הלא המחתרת חתורה לפניך ואיך לא מהרת המלט על נפשך?.

מדרש חז"ל זה מבטא באופן חד מאוד את הסברה שתיארת למעלה: אם אכן יש דרך כזאת – ישנה תביעה מסברה לעשות בה שימוש.

כעת נותרה לנו רק השאלה, אם אכן התורה רוצה שנעשה תשובה ומצפה מאיתנו לעשות זאת, מדוע היא אינה מצווה זאת עלינו ומותירה את הדבר לסברה? למה אין מצוות עשה מפורשת בפסוקים לעשות תשובה? מסתבר שהסבר אפשרי לכך ניתן למצוא בדברי הראי"ה קוק באגרותיו.⁷ הראי"ה מסביר שהתורה לא ציוותה על עבודת המידות מפני שרצתה להשאיר זאת ליוזמה שלנו. לא הרי אדם שעובד על מידותיו כדי לצאת ידי חובה של מצוות עשה, כהרי אדם שעובד על מידותיו מתוך הבנה שאדם חייב לתקן את מידותיו. הוא מוסיף שם שאמנם חז"ל לימדונו ש"גדול המצווה ועושה ממי שאינו מצווה ועושה" (ראו ב"ק לח ע"א ומקבילות), אבל ישנם דברים שבהם גדול מי שאינו מצווה, ועבודת המידות היא אחת הדוגמאות לכך. טענתו היא שהתורה בכוונת מכוון הותירה את עבודת המידות מחוץ למצוות המפורשות, כדי לאפשר לנו לעשות זאת ביוזמתנו ולא מתוך מחויבות לציווי. אם היה קיים ציווי על כך הוא היה מנטרל את היכולת שלנו לעשות זאת ביוזמתנו. באופן דומה ניתן להסביר גם את המצווה לעשות תשובה. התורה רוצה שאדם יעשה תשובה מתוך הבנה שעליו להיטהר ולהתכפר מחטאיו, ולא בגלל שיש ציווי הלכתי פורמלי לעשות זאת, ולכן היא רק מתארת את מושג התשובה אבל לא מצווה עלינו לעשות בו שימוש.

7 ראו על כך במאמרי "תרומה וחלה: בין מצוות לרצון ה'", צהר כז (שם גם הבאתי מקורות ודוגמאות נוספות לחובות מן הסוג הזה).